

sebb tagja, akik először festettek igazi népéletképeket. Kortársai közül főleg két szegedi festő: Heller Odón és Parobek Alajos művészetére hatott. Közvetlen tanítványa Balogh Margit (1898) volt.

Nyilasy Sándor és Károlyi Lajos lírai realista festészete világos, a dolgozó nép számára érthető művészet. Alkotásaik nemcsak igazságukkal, ábrázolásuk pontosságával, megragadó közvetlenségükkel lepnek meg bennünket. Különös vonzóerejük abban van, hogy olyanok mutatják be a Tiszát, ahogyan az az itteni emberek tudatában, gondolkodásában és érzelmvilágában él. Nyilasy-nak az alkotó öröm volt az élet- és művészetelve. Amit és ahogyan alkotott, pozitív, termékeny öröm volt. Művészte ahhoz tapadt, amit valóban szeretett: a falusi ember életéhez, a szabad, napsütéses természethez. Károlyi képeinek sokszor szomorkás hangulata a nyomorúság és a sivár múltból ered, de festészetében ott zengnek a legtisztább emberi érzések: a helyi táj, a szülőváros, a dolgozó nép szeretete. Alkotásaiban a sötétség és az elnyomás elleni gyűlölet hamu alatti parazsa izzik. Válogatott műveikben kifejezésre jutó értékeik az alföldi mesterek, a drámai erejű Tornyai János és Koszta József mellett, a lírikus Endre Béla sorába utalják őket. Nyilasy Sándor és Károlyi Lajos festészete iránt Szeged és Tápé felszabadult dolgozó népe szeretettel és tisztelettel adózik, s maradandó értékű realista alkotásaikat helyi haladó hagyományai közé sorolja.

SZELESI ZOLTÁN

Az Orbis Pictus mint egyik első illusztrált gyermekkönyvünk

„Kicsiny könyvecske ez, amint látjátok: mindazonáltal az egész világnak és az egész nyelvnek rövid summába foglalása, rakva képekkel, neveknek előlszámláltatásaival és a dolgoknak megíratásával.” (Orbis Pictus: Előljáró Beszéd.)

I.

A XVII. század művelődésünk történetében a kapitalizálódási folyamattal együttjáró polgári gondolatok, törekvések csiráit rejti magában. Magyarország akkori sajátos gazdasági—társadalmi berendezettsége a fejlettebb iparral, kereskedelemmel és nagyobb műveltséggel rendelkező országokhoz képest bizonyos mértékű elmaradást mutat, s ez tükröződik irodalomban, művelődési anyagban és természetszerűen ezen anyagot közvetlenül átadó iskolai szervezetben, tananyagban is. Művelődésünk történetének tanulmányozása nagyobb mértékben haladt előre a történelmi és irodalomtörténeti kutatásokban, mint a neveléstörténet területén; pedig ezek a kérdések egymáshoz kapcsolódnak, kölcsönösen összefüggőek, egymást feltételezik, követik, kiegészítik.

Komensky Ámos János sárospataki működése, közvetlen iskolai hatása, műveinek és tervezeiteinek visszhangja jelentős művelődéstörténeti tényező. Komensky magyarországi működése a mi viszonyaink közepette az akkori haladó polgári gondolat iskolai és irodalmi elültetését jelentette.¹

Jelen tanulmányban csupán arra vállalkozom, hogy a Magyarországon megfogalmazott, hazai és külföldi vonatkozásban felbecsülhetetlen jelentőségű illusztrált gyermekkönyvnek, az Orbis Pictusnak jelentőségére rámutassak; teszem ezt a polgári művelődési anyag, valamint az ehhez szorosan hozzájáruló bölcséleti és pedagógiai gondolatok feltárásán keresztül.

Az Orbis Pictus hosszú időn keresztül a világ egyik legnépszerűbb könyve volt. Elég csak azokra a nyilatkozatokra utalnom, melyek során Goethe², Herder³, Leibnitz⁴ gyermekkoruk legkedvesebb könyve gyanánt említik. Méltán, mert a XVII. század kulturális értékei, világfölfogása, civilizációja, gazdasági életének keresztmetszete érdekes előadásmódban és képekben tükröződik ebben a gyermekkönyvben.

Ertékes haladó hagyománynak kell tekintenünk Komensky magyarországi munkásságának minden termékét, hiszen négy esztendőn keresztül a testvéri cseh nép nagy gondolkodója nálunk küzdött a magyar nép kulturális felemeléséért, szabadságáért és nemzeti függetlenségéért.

Sárospataki működésének áldásos idején összeforrott a magyar néppel, a Morva mellett egyaránt az „én népem“-nek nevezte, s búcsúbeszédében hangoztatta: a magyar nép boldogulásának ügye éppen olyan közéről érinti, mint saját tulajdon népének jövője⁶. Magyarországi működése arra irányult, hogy „pallérozott“ művelt, kellemes embereket, ne durvákat, nyerseket, műveletlen erkölcsűeket⁷ neveljen. Arra törekedett, hogy a műveltebb országok kultúrája nyomán hazai kultúra, anyanyelvi műveltség sarjadjon ki. Jól látta, hogy a magyar gazdasági viszonyok és társadalmi átalakulás fáziseltolódást mutat az akkori fejlettebb nyugati országok polgári alakulásához, termelési rendjéhez képest. A XVII. században a feudális társadalom termelési viszonyai megváltoznak, a feltörő polgári rend egyre erősödő hatalma nyomán kibontakozik, a korai kapitalizmus. Jogokért harcol a feltörő polgárság; egyre több erőt érez ahhoz, hogy lefeszítse magáról a feudális bilincseket. Komensky látta, hogy Magyarország kulturális emelkedésének feltétele a biztos gazdasági talaj, nemzeti függetlenség, szabadság, virágzó művészeti, kulturális élet, anyagi bőség, vagyonbiztonság, sűrű iskolahálózat⁸. Magyarország gazdasági helyzete lesüllyedt, nagy a nyomor, ínség, a természeti kincseket idegenek aknázzák ki, Elmaradt a polgárosodás, fejletlen az ipar. „A kézművesség legfőbb ága ismeretlen előttünk, magyarok előtt, restelljük az effajta munkát, műveletlen állapotban van eszünk, kezünk, nyelvünk“⁹. Elmaradott iparunk mellett visszamaradt mezőgazdaságunk, nagy a csecsemőhalandóság, betegség pusztít. A vázolt gazdasági helyzet érthetővé teszi, miért olyan alacsony Magyarországon a kultúra.

A magyar gazdasági, társadalmi és kulturális állapotok híralata során Komensky a feudalizmust ostromozta, a polgári átalakulás szálláscsinálója kívánt lenni nálunk. Ennek szolgálatába állítja a haladó bölceletet, pedagógiai tapasztalatokat, könyveket. Magyarországi útja előtt megjárta Lisszát, Londont, Hágát, Stokholmot, és 1650-ben az egész művelt világ szemét Magyarország felé fordította. „A földkerekség egyik nemzetéről sem lehet annyi dicsőt elmondani, amit a legnagyobb mértékben ne szeretnék elmondani rólad, kedves Magyarország“¹⁰. Azt akarta, hogy a magyar nép gazdagodjék, iparosodjék, legyen művelt, emberséges, erkölcsös. Hitt a magyar nép jövőjében, hogy „amint más nemzetnek, ennek a mienknek is meghozza a sors jobbrafordulását“¹¹.

A cseh és magyar nép történeti sorsközösségét sok szál kapcsolja össze¹². A letűnt rend sovíniszta nézőpontja folytán nem tekintette feladatának a két nép közös kultúrkinccseinek ápolását, s ezért Komensky hagyatékának magyar szempontból értékes vonatkozásait csak néhány lelkes pedagógus igyekezett feltárni.¹³ Korántsem mondhatjuk el azonban, hogy mi már eleget tettünk ezen a téren.

Éppen most telik 300 esztendeje annak, hogy Komensky búcsúbeszédében a magyar népet békés összefogásra s a népek közti barátság megerősítésére buzdította. A magyar művelődéstörténet értékes lapjai szólhatnak ezen tanításokról, melyek közül én most csupán azokat szeretném megvilágítani, amelyek az Orbis Pictus szövegén keresztül fényes betűkkel hirdetik mesterük lángelméjét.

II.

Komensky a cseh felekezet püspöke volt, mégis a vallási villongások idején az őszinte megbékélést, a népek igazi belső békéjét hirdette. Népeinek, nemzetének hűség fia, a cseh kultúra rajongója volt, mégis felismerte, hogy saját népének felemelésével egyidőben más népeket is segítenie kell, tudományt, kultúrát, humanizmust, szabadságvágyat hirdetett, terjesztett országról-országra hosszú, szenvedésteli, küzdelmes vándorútjának egész során. Országok, uralkodók, tudósok és tanítómesterek versengve hívták magukhoz, hogy hozzon feléjük világosságot, tudásának, műveltségének kincseit. De bárhová ment, megmaradt hazája fiának, népét, eszméit nem hagyta cserben, küzdelmeiért csupán azt kérte, segítsék haza szétszórt és meggyötört

népét. Magyarországra is az a vágy vezérelte, hogy ezen az úton olyan politikai összekötést szerezhet, amely céljait előbbreviheti.¹⁰

Bárhol tartózkodott is Komensky, nem tévesztette szem elől saját népének érdekeit, egyben pedig az egész világ felemelésének, boldogításának nagy ügyét.

A pansophicus iskola megvalósítási helye azért lett Sárospatak, az Orbis Pictus megfogalmazásának időpontja azért esett sárospataki tartózkodására, mert ennek az egész világot szívébe záró cseh hazafinak népe felszabadítására irányuló politikai tervei ezen időpontban éppen Magyarország felé irányultak. Igazat kell adnunk O. Chlupnak: „A minden tudományt tanító iskola és a pedagógiai munka Sárospatakon tulajdonképpen politikai erőfeszítéseinek gyönyörű kerete, amely olyan reményekre irányult, hogy II. Rákóczi György erdélyi fejedelem Svédországgal és a törökkel szövetkezve Angolország segítségével új, szerencsésebb helyzetet teremthet a cseh kérdés megoldására.”¹¹

Ahogy az előbb utaltunk rá, Komensky világosan látta, hogy Magyarország gazdasági, társadalmi fejlődése elmaradt. Ezzel a gazdasági helyzettel és társadalmi lemaradással hozza nagyon helyesen, kapcsolatba, miért olyan elmaradott Magyarországon a kultúra. Komensky éles szemmel mutat rá írásaiban, hogy először a gazdasági helyzeten, a „közállapotokon” kell segíteni, s csak azután változhat meg gyökeresen a kultúra is. Egyben azonban utópisztikusan reméli, hogy a műveltséget sugárzó, megváltozott iskolák terjeszteni fogják a forradalmi eszméket, s a felvilágosodott emberek ezek révén összefognak a bajok gyökeres orvoslására. Az iskolákat azonban szintén a semmiből kell megteremteni. Magyarországon egyáltalán nem biztosították a népművelést, a mindenkire kiterjedő alapfokú tanítást. Csupán néhány rosszul működő „latin iskola” található, ahová szegény jobbágygyerekek a lábát sem teheti be. Komensky a barbárság fokmérőjét látja abban a tényben, hogy „a nevelésre itt a legcsekélyebb gondot fordítják. Arra, hogy nem mindnyájan nevelik magukat... az szolgál bizonyítékul, hogy az országnak az egész magyarlakta területén nem lehet találni egyetlen elemi iskolát”¹² s ez hallatlan más művelt országban — teszi hozzá. Ha az ifjúságot szorgalomra, kézművességre, a kultúra szeretetére nevelnék, már az iskolában könyvekhez szoktatnák, — javulna a közműveltség, vele együtt a gazdaság is, hiszen az új iskolából kikerülő tanulók képzett iparosok, művelt kereskedők, egyszóval kultúrált polgárok lennének. A fejlődés pedig minden bizonnyal ezt követeli, hiszen ezt látjuk a gazdagabb, boldogabb, mert műveltebb, iskolázottabb nemzeteknél is.”¹³

Komensky azt remélte, hogy mindezekben a bajokon segíteni tud. Pansophicae scholae idea címen már előbb eltervezte a sárospataki megreformált iskolát. Leírta szervezetét, lefektette módszeres elgondolásait, melyeknek elméleti didaktikai kifejtését megtalálhatjuk a Magna Didactica-ban; ezen elvek nyomán jött létre az a tankönyvi szemléletmód is, melyet az Orbis Pictusban találhatunk meg.

Ahhoz, hogy ezen módszeres elgondolások, tervek értékét, jelentőségét és módosításait megérthessük, s ennek az Orbis Pictus-ban való megnyilvánulását formáit nyomon kísérhessük, rövid pillantást kell vetnünk Komensky iskolai terveire, művelődési törekvéseire, kultúrpolitikai elgondolásaira.

III.

Komensky olyan enciklopédikus, panszofisztikus munkát tervezett, amely

- a) a világ valamennyi tudását egybekapcsolja,
- b) minden tudományt és művészetet feldolgoz,
- c) minden társadalmi osztály műveltségét előmozdítja,
- d) elsimítja a népek és vallások közti békétlenséget,
- e) mindenkinek biztosítja minden téren a sokoldalú alapvető tudást.

Ezen panszofisztikus, enciklopédikus törekvései kivitelező csúciszervének, a Collegium Didacticum-ot, a tudósok tanácsát tervezte, tudományos anyagát a Pansophiae Prodromus-ban vázolta, iskolai megtervezésének először a Schola Pansophica c. tervezetében Rákóczy Zsigmondnak nyújtotta át, gyakorlatban Sárospatakon igyekezett megvalósítani, anyagát pedig tankönyveiben gyűjtötte össze iskolai használatra. Társadalmi összefogás — tudományok szintézisére való törekvés — sokoldalú.

tudás alapjainak megvetése az iskolában — ehhez szükséges tananyag összegyűjtése, ime ez az a gondolatsor, amelynek utolsó állomása: az Orbis Pictus.

Komensky világboldogító és megváltó eszméi politikai, gazdasági és társadalmi változásokat igényeltek. Össze akarta békíteni az egymással szembenálló osztályokat, népeket, vallásokat, érdekeket, egységes nyelv és mindent átfogó tudományos enciklopédia, pansophia, mindenek bölcsesége felé törekedett. Az ő szintézise polihisztorságra vall, hiszen maga akarta feldolgozni a világ valamennyi tudományát. Művészetét, s munkatársai s az ehhez szervezett collégium tulajdonképpen mindvégig alig megvalósítható álma maradt. Bámulatba ejt bennünket ma is az az enciklopédikus tudás, amely a pansophistikus munkáiból, s végső fokon magából az Orbis Pictus-ból is árad. Ha a természettudomány egyes területén (pl. csillagászat, földrajz) és a matematikában hiányosak ismeretei, szemére hányhatjuk-e ennek a tudósnak?

A pansophia egyenes ellenszegülés a skolasztikus filozófiával. A dogmatikus kinyilatkoztatás mellett a kísérlet, a kutatás, a hit mellett a tudomány, dedukció mellett az indukció, spekuláció mellett a gyakorlat, hasznosság, feudális szokásrendszer mellett a feltört polgárság technikai, természetiismereti és művészeti igénye, önismereti vágya tükröződik az Orbis Pictus-ban s általában tankönyveiben, tudományos fejtegetéseiben. Az *Orbis Pictus* kicsiben egész pansophistikus törekvéseinek tükrö, vágyainak, elgondolásainak a gyermekek igényeihez szabott összefoglalása, egyben pedig pedagógiai, módszertani elgondolásainak eleven szemléltető tára, mint tankönyv és mint zseniális újító eljárás, pedagógiai találmány.

Ez a kedves könyv az újkori ismeretek beharangozója, a gyermek megbecsülésének hirdetője, az ész diadalának hirdetője, a pedagógiatudomány gyakorlati illusztrálása, a sokoldalú műveltségi igény, a sokoldalúan képzett embereszmény igényének hirdetője.

A pansophia tudományos célja, s ennél fogva a pansophistikus tankönyv, az Orbis Pictus közvetlen tanítási célja, hogy mindenkinek útmutatót nyújtson, tájékoztatást a világ dolgaiban. A világ tele van labirintusokkal — írja Unum Necessarium-ában — sisyphosi sziklák és meghíusult remények tantalusi kínjai gyötrik az embereket, „Sűrűn keveredik mindenütt a tudatlanság és a tévedés, a képmutatás és a babona, a zavar és az erőszak” — írja.¹⁴

Ebből az útvesztőből akarja kivezetni az embereket pansophiája segítségével. Szerinte jobban meg kell ismernünk a természetet, a világot, enciklopédikus ismeretekre van szükségünk. „Kötelességünk harcolni a század szörnyűségei ellen” — hangsúlyozza Pansophiae Diatyposis c. munkájában, s e szörnyűségek közé sorolta a tudatlanságot is. A Pansophiának azt kell eredményeznie, hogy minden ember minden ismeret lényegéhez hozzáférhessen. Az emberiség beteg, gyógyításra vár, és ehhez saját maga és az egész világ megismerésére van szüksége. Ebben az értelemben igéri, hogy nem könyvet, hanem gyakorlati értékű kincstárt nyújt az emberiség számára. Panegersiájában hirdeti: mindenkit mindenképpen meg kell tanítanunk mindenre. (Omnia omnibus omnimodo emendanda.) Nem egyszerűen a bölcsességét akarja hirdetni, hanem gondoskodni akar arról, hogy mindenki el is érje ezt a bölcsességet. Egyik levelében kifejti, hogy nem csupán a tudósok, hanem az ifjúság, és a nép számára is filozófiát akar írni, az alapelemekből kiindulva akarja rávezetni őket a helyes gondolkodásmódra. Már említettük, hogy nála a jó ismerete szükség-szerűen maga után vonja ennek gyakorlását is. Éppen ezért azt várja ezektől a mindent átfogó ismeretektől, hogy — ha mindenki számára hozzáférhetővé teszi őket — megjavul az egész emberiség, és bekövetkezik a világbéke boldog korszaka.

Pansophiájának mibenlétét és célkitűzését Komensky maga adja meg: a részleges tudományokból össze akarja állítani a tudományok tudományát és a mesterségek mesterségét. Enciklopédiáért harcol a szétfolyó, szétforgácsolt tudomány egybefoglalásáért.

Pansophistikus írásai tudománytörténeti szempontból is igen jelentősek. Az eddigi skolasztikus, főképpen spekulatív tárgyak helyett a reális tudomány jelentőségét, fontosságát hangsúlyozza, s szerinte a pansophiának is „reális”-nak kell lennie. A pansophia a reális nevelés könyve lesz, magábfoglalja mindazon dolgoknak s az emberi bölcseségnek foglatját, amelyeknek az életben hasznát vehetjük. Ehhez hívta a gyermekeket az Invitatio-ban: „által viselked tégedet mindeneken, megmutatok néked mindeneket, megnevezek tenéked mindeneket”¹⁵

A következőkben röviden arra szeretnék rámutatni, hogyan illeszkedik bele az Orbis Pictus azon tervekbe, amelyeket a sárcspataki és így általában a pansophiai iskola elé tűzött.¹⁶

Az igazi iskolának szerinte a humanitás műhelyének kell lennie, az egyetemes bölcsesség iskolájának. Az egyetemes bölcsesség megkívánja azt, hogy mindenkit tanítsanak mindenre. Komensky azt kívánta, hogy a sárcspataki iskolában gazdagok és szegények egyaránt tanulhassanak. Meg akarta valósítani a Nagy Oktatástanban kifejtett célkitűzését: „...nemcsak a gazdag és nemes emberek gyermekeit kell iskoláztatni, hanem a nemeseket, jobbágyokat, gazdagokat vagy szegényeket, fiúkat és lányokat, városban és községben, falun és tanyákon egyaránt”.¹⁷ Mindenben ki kell képezni a növendékeinket, ami az élet számára szükséges, helyes ismeretet kell tárunk a növendékek elé, melynek alapján helyesen tudnak cselekedni. Igazat kell adunk *Krasznovszkij*nak, aki szerint a széles enciklopédikus képzés eszméje legvilágosabban az Orbis Pictus-ban nyilvánul meg.¹⁸

Ha az Orbis Pictus lapjait lapozgatjuk, akkor elének tárul az az ismeretanyag, melyet tanulás céljából a növendékek számára már alsóbb fokon is fontosnak ítélt.

Meglepő, hogy az Orbis Pictus a számolás és geometria elemeivel nem foglalkozik, ezt elhanyagolja.¹⁹

Nem csupán az anyanyelvi iskola anyagában és az Orbis Pictus tankönyvben, hanem magasabb fokozat számára készült tervezeteiben, tankönyveiben is koncentrikus és panszofikus elgondolások érvényesülnek.

Komensky a tananyag felépítésében a koncentricitás elvét vallja. Iskolai tervezeteiben és tankönyveiben ezt az elvet oly módon valósítja meg, hogy ugyanazon tananyagot mindig magasabb és magasabb fokon tárgyalja. Ez a koncentrikus bővítés szorosan összefügg panszofikus-enciklopédikus törekvéseivel. Az ismeretanyagok egy nagy összefüggő szintézisben állanak előtte, ezek alkotják az egységes világképet. Évről-évre, osztályról-osztályra előkerülnek ugyanazok a tantárgyak, tananyagok, csak az életkori sajátosságoknak megfelelően, mindig magasabb összefüggésben. Azt akarja elérni, hogy a gyermekek megszerezzék az alapismereteket, úgy rendezzék el az ismeretanyagot, „hogy az elkövetkező tanulmányok során úgy lássék, hogy semmi újat sem hozunk, hanem hogy ez mintegy az előbbiekről részletes kifejtése”. Így az általános körvonalazástól haladnak tankönyvei, tervezetei a részletek tanítása felé. Ebben az értelemben használja több helyen is az „omnibus omnia” mindenkinek mindent kifejezést.

Usinszkij hibájául is rója fel, hogy mindent tárgyat akar minden fokon tanítani. Nagyra értékeli ugyan az Orbis Pictus jelentőségét, általában Komensky pedagógiai-didaktikai törekvéseit, korszakalkotónak tartja, s őt „az új pedagógia atyjá”-nak tekinti, de kifogásolja, hogy enciklopédikus ismeretet akar nyújtani minden fokon.²⁰

Ha az Orbis Pictus művelődési anyagát a felvett tíz pontnak megfelelően összeállítjuk, a polgári gondolat feltörekvésének, a korai kapitalizálódás ismeretanyagának igényét jól nyomonkövethetjük az Orbis Pictus tananyagának százalékszerinti megoszlása nyomán.

a) Teológia és ennek nyomán haladó erkölcsi ismeretek a teljes anyagnak mintegy 11%-át teszik ki.

b) Természetrizai, embertani, kozmogóniai, technikai, fizikai és kémiai ismeretek mintegy 37%-ot.

c) Növény- és állattenyésztés, ipar és kereskedelem mintegy 23%-ot.

d) Államjogi és civilizációval kapcsolatos ismeretek mintegy 15%-ot tesznek ki.

e) A hátralévő 14% a tudomány, művészet, bölcsélet, sport kérdésével foglalkozik.

Meglepő százalékszerű eltolódás mutatkozik tehát a feudális és vallásos ismeretanyag rovására a renaissance-kori polgári ember szükségletei kielégítésének irányában.

IV.

Komenskynek a természetről való felfogásmódja egyetemi éveire vezethető vissza. Kétségtelen, hogy a herborni egyetem légköre az empirikus bölcséletnek és a haladó didaktikai-pedagógiai gondolatoknak volt a melegágya, és hatása végigkíséri Komenskyt egész életében. Később ezekhez járul még: Ratichius, Vives, Campanella,

Andreae, Bacon hatása. Ezeket a hatásokat tükrözik pansophisztikus nézetei, amelyek iskolareformja művelődési tartalmának ideológiai alapját képezik. Pedagógiai nézeteit nem érthetjük meg, ha filozófiai alapjait nem tárjuk fel. Komenskynél ez a filozófiai alap az empirizmus, a korabeli természetfilozófia és vallásbölcselet érdekes szintézise. Enciklopédikusan egységes egészebe akarja foglalni valamennyi tudományt, és ennek lényegét akarja az iskolában tanítani, tankönyveiben feldolgozni. Alapgondolata, hogy a világ, Isten teremtett műve, az ember számára megismerhető. Az ember maga is a természet egy része, vagyis materiális valóság. Éppen ezért egyrészt ismeretelmélete határozottan a mechanikus materializmus valóság-talaján áll.

A renaissance ember természet felé fordulása mutatkozik meg az Orbis Pictus természetismereti anyagában. A kor levegőjében benne volt a szabad vizsgálódás igénye (Copernicus, Giordano Bruno stb.), s maga a szektariánus mozgalom társadalmi és vallási téren egyaránt a kor leghaladóbb mozgalma volt (Engels). Komensky a természetet is magából a természetből akarta megmagyarázni. Nagy és merész polgári renaissance gondolat volt ez!

Az érzékszervek biztonsága, a természet gyakorlati megismerésének gondolata nyílt szembenállás a skolasztika metafizikus filozófiájával. Természetet természetből kell megismerni, és az érzékszervek az értelemmel együtt képesek is a természet megismerésére. A szemléletes oktatás a természetből, valamint a természetet leképező képekből indul ki a posteriori, nem mint maga is mondja egyhelyütt, a priori.

Részletesen foglalkozik a növény- és állatvilággal. Meglepő rendszertani ismeretekről tesz tanúbizonyságot. Az élő világot környezeti fejlődésében dialektikusan mutatja be. „A magból kinevelkedik a palánta. A palánta léssen csemetévé, a csemete léssen élő fává. Az élőfa tartatik (tápláltatik) a gyökerétől.“ Bár főképpen leírással és főként rendszertani kérdésekkel foglalkozik, mégis sokhelyütt megtalálhatjuk az Orbis Pictus-ban az élő természet élettani vonatkozásait is. „Az élő állat él, érez, mozdul, születik és meghal, táplálja magát és öregedik, vesztig áll, vagy ül, vagy fekszik, vagy jár.“²¹

Erdekes megjegyezni, hogy az embert az állatvilág utáni rendszertani helyre sorolja, és részletesen foglalkozik anatómiával, az érzékszervekkel, az izomzattal és csonttannal, végül a feltárt agyvelőn mutatja a lelki élet székhelyét. Az emberi agyvelő feltárása az érzékszervek biztonságának hangoztatása révén mechanikus materialista felfogásmódjával messze megelőzte korát.

Világnézete ugyanazokkal az ellentmondásokkal telített, mint a társadalmi helyzet. A feudalizmus bukófélben van, feltör a polgárság. A renaissance, a reformáció, a tudományos eredmények, felfedezések tágitják a természet reális megismerésének körét. A fejlődő ipar és kereskedelem s a tengeri felfedezések útján megnyílt új piacok a városi polgárság politikai erejét növelik, és az újkori nemzetek körvonalai bontakoznak ki. A gazdasági alap forrongó változása, a társadalmi erők lendületes harca egyre jobban maga után vonzza a fölépítmény, az ideológia, az intézmények változását. Nemzeti irodalmak, renaissance-művészet, új fizikai és biológiai eredmények születnek meg és járulnak hozzá ahhoz, hogy a feudalizmus korhadt gazdasági-társadalmi rendje meginogjon, egyben pedig az új gazdasági alap, a burzsoázia főképp rendje felépüljön. Ebben az időben alapozza meg Harvey a fiziológiát a vérkeringés felfedezésével, a németalföldi Vesalius a tudományos anatómiát építi ki boncolás útján. Erre az időre esik Bacon működése, s nem sokkal később Descartes-é. Komenski nem jut el addig — s ezt nem írhatjuk rovására —, hogy a feudális társadalom elemzése után nyíltan kimondja annak igazságtalan voltát, s harcot indítson elléne. Külsőleg azt látjuk, hogy feltételezi ennek kereteit, az egyházi és állami fenntartottságot és függőséget. Valójában azonban minden tette, írása, reformja alapjában ingatja meg a feudális ideológia merev, haladásellenes nézeteit. Ugyanakkor midőn külön lélekről is beszél, sajátos ellentmondás gyanánt anyagi alapot tulajdonít neki. A feudalizmus számtalan béklyója köti, de éles szemmel veszi észre a feltörő polgárság igényeit. Az egyik oldalon előttünk áll a teológus, a vallásos hívő, metafizikus, biblikus szemléletmóddal, a gyermeki naivitásig hiszékeny ember. Ugyanakkor ellentétes pózusként jelentkezik nála a harcos állásfoglalás a skolasztikus, dogmatikus tanítással szemben. Álljon itt az Orbis Pictus-ból két sajátos ellentmondás: „A lélek a testnek életje, egy az egészben, csak nyersből (élesztő) a palán-

táktan (földjövésében) egyszersmint érzékeny az állatokban: és okos az emberben.²² „A belső érzékenységek hármak. A közönséges értelem a főnek első része alatt megfogja a külső érzékenységtől bévött dolgokat. Az elmélkedő erő (belső nézés, ember elméjében forgó kép) a fő teteje alatt ezen dolgok között ítéletet léteszen (elválasztja egymástól ezeket), gondolkodik, álmod. Az emlékező elme a főnek hátulsó része alatt mindeneiket elrejt (elteszen) és viszonttag előadja: némelyeket elveszt, és ez a feledékenység. Az álom az érzékenységek nyugodalma.²³ Ugyanakkor azonban minden teremtetnek Isten „alkotója (teremtője) eképpen igazgatója és megtartója.“²⁴

Az ember — felfogása szerint — a természetnek egy része, éppúgy megismerhető, mint a természet más része. Ezért ápolni kell a növényzetet az agrokultúra és állattenyésztés során, fejleszteni a növény és állatkultúrát, ugyanúgy az embert erősíteni, edzeni, testi szempontból is nevelni kell. Az Orbis Pictus embertani vonatkozású tanításaiból egyenesen következnek a sokoldalúság körébe tartozó testnevelési tanítások. A sokoldalú nevelés a teljes ember, az egészséges, tetterős, edzett ember nevelését is jelenti. Az igazán művelt ember járatos a természet, társadalom, tudomány és kultúra minden területén. „a műveletlenek mindezeket, sőt sajátmagukat sem ismerik“, sorsuk vakon folyik, „a múltukat nem ismerik, a jelenrel szemben balgák, minden jövő dologra készülletlenek“. A középkori nevelés légies, élettelen, és a gyermeki természettől idegen, egyoldalúan spekulatív jellegű képzés volt. „Szükséges tehát — hangsúlyozza sárospataki Bevezető Beszédében — hogy minden tehetőség minden oldalról műveltség, hogy aki embernek született, tanuljon meg embert mutatni.“ A renaissance a természet szeretetét, egyben azonban a saját emberi természetünk megismerését is hangoztatta. A középkori ember valósággal szégyelte a teremtést, amint ezt különösképpen a művészi alkotások sokszor megkapóan ecsetelik. Az önsanyargatás, önmegtagadás asketikus erényei kizárták a középkori iskolákból a testnevelést. A görög nevelés „kalokagathia“ gondolatát a feudális iskola teljes egészében elfelejtette, s a renaissance idején nyert újra polgárjogot a megújított iskolában a testkultúra. Komensky helyesen ismerte fel ennek nagy jelentőségét, mind a gyermek egészsége, mind pedig a jellemnevelés szempontjából. Hangsúlyozza, hogy a gyermeknek sok szabad időre, levegőn való mozgásra, edzésre, játékra, sportra versenyre van szüksége. Az egészséges napirend a pihenést, játékot, testedzést is magában foglalja. A legkisebb korú gyermeknek nevelésénél éppúgy megtalálható ez a követelmény, mint az ifjúkori nevelés tervezeteiben. A „Fortius Redivivus“ kifejezeten azt a szempontot hangsúlyozza, hogy a sárospataki iskola vezesse be a tornagyakorlatokat, testedzést. Az Orbis Pictus egyenesen, eddig nem látott arányban viszi be a népoktatásba a sportra vonatkozó alapismereteket. A testnevelés, sport kérdéseivel foglalkozik az Orbis Sensualium Pictus következő fejezeteiben. LXXXVII. az úszás, CXXXVI. a gyermekjátékok, CXXXII. a küszködő játék hely, CXXXIII. a labdajáték, CXXXV. a pályafutás. „Amit Mercurialis még cöthurnusban mondott el az előkelőknek, azt Komensky elmagyarázza a polgárfiúnak, sőt a jobbágygyerekeknek“ — állapítja meg nagyon találóan a magyar sport történetének írója.²⁵ Őt tartják összekötő kapocsnak a humanisztikus testnevelés és a modern testnevelés között.

Komensky felsorolja a tornagyakorlatokat, testedző játékokat, különösen helyesli a labdajátékot. A helyes és helytelen testedző gyakorlatokról részletesen szól a sárospataki diákok számára megírt „Praecepta morum“ c. „rendtartásában“. Szerinte a testnevelés jelenti az iskolában a „virtus“ iskoláját, s a bátorság, férfiasságra nevelés legfőbb segítségét. Úgy vélekedik, hogy ez egyben a tunyaság legjobb ellenszere is. Szórakoztató testedző mutatóványok, fejlesztő testgyakorlatok, versenyek és játékok szerepelnek tervezeteiben. Hangsúlyozza azonban, hogy a játéknak nem szabad hiú veszekedéssé fajulnia. A játékban a mozgás, egészséges testedzés mellett nagyon helyesen látja meg a közösségben folyó jellemnevelés egyik lehetőségét, a munkára nevelés legfőbb eszközét. „Bölcsen cselekszünk — írja —, ha már a legzsengőbb gyermekiség idején sem türjük el a téllenségeit, hanem folytonos munkára fogjuk az embert, csak így állhatjuk el a kísértés útját. A munkát itt perze gyermeki értelembe kell vennünk — hiszen ebben a korban nem is lehet más, mint gyermeki játék.“²⁶ Az eddigi iskola mereven elzárkózik attól, hogy a gyermek tevékenykedjék, sajátos gyermeki természetének megfelelően szabad idejét játékkal, szaladgálással

töltse el. Ő egyenesen azt kívánja, hogy „hadd legyen olyan, mint a hangya, küsszon-másszon; vigyen, hordjon és rakosgasson ide-oda“, kívánja, hogy a nevelésben is adjon számára mintát, útbaigazítást, segítséget, egyszóval a testnevelést beiktatja a tantárgyak közé. „Minél többet tesz, fut s dolgozik a gyermek, annál jobban nő, annál frissebb és elevebb testben s lélekben, csak arra kell vigyáznunk, hogy baj ne érje“. Azzal indokolja, hogy az élet is folytonos égés, ehhez levegő kell, s a gyermek mozgással fejleszti, táplálja ezt az élő tüzet. Kétségtelen, hogy a testnevelés terén Komensky igen haladó, úttörő gondolatokat fejtet.

A nevelés terén megmutatókozó törekvései, a sokoldalúságra nevelés igénye arra mutat, hogy Komensky az életből vette a pedagógiai elgondolásait, jól ismerte a gyermek igényeit, természetét, s megállapításai éppen ezért késői korok számára is hasznosak, irányt mutatóak

V.

Komensky filozófiája az idealista-vallásos burok mellett határozottan materialista nyomokat mutat. „Az anyag valóban minden dolog anyja“ — hangoztatja.²⁷ A világ és saját testünk megismerése a természetfilozófia haladó ágát jelentette Komensky idejében. Az anyaggal való közvetlen megismerkedés és foglalkozás igénye megmutatkozik az Orbis Pictus számtalan helyén (pl. a tűzről, technikai eszközökről, ércekről szóló részben).

Az anyag fizikai megnyilvánulása és a technika egészében vonzza Komenskyt. Nem véletlen az, hogy éppen a XVII. század pedagógusa tanúsít oly nagy figyelmet a technika fejlődése iránt. A termelő erők fejlődése, azon belül is a munkaeszközök a kapitalizálódás egyik fontos tényezőjét képezik. A korban egyre inkább alakulnak ki a manufaktúrák, amelyeknek ismeretek technikai előfeltételeik. Nem egy technikai eljárást tanít meg, hanem a különféle ipar, kisipar, manufaktúra műveléséhez szükséges alapvető technikai ismereteket kívánja megmutatni. A XVII. század a felfedezések százada, s az iskola művelődési anyaga tükrözi ezt az igényt: így tud az élet számára nevelni. Eddig nem eléggé méltányolt érdeme Komenskynak, hogy a sokoldalú technikai képzés igényével lép fel. A XVII. században a manufaktúrák kialakulásának idején érthető, hogy az iskolai oktatásban is felvetődik a technikai képzés szükségessége. A városi polgárság ipari foglalkozási ágai, a kapitalizálódási folyamat szükségképpen érezteti hatását az iskola munkájában is. A felatlalások, az új gépi vívmányok technikai ismereteket igényelnek. *Pavlik* hangsúlyozza, hogy Komenskynél határozottan kimutatható egy nem eléggé körvonalazott kezdeményezés, amely a politechnikai képzés irányában halad.²⁸ Az ókori és középkori nevelésben a fizikai munka szegény, megvetett volt. Kétségtelenül haladó gondolat Komenskynél, hogy kiemeli az ipari és mezőgazdasági munka jelentőségét, s azok köréből sok példát, hasonlatot is vesz pedagógiai tételeinek alátámasztására.

A produktív munka nagy nevelő jelentőségét szerinte az is bizonyítja, hogy a termeléssel, a gyakorlati alkalmazással való szoros kapcsolat fokozott tanulási kedvet ébreszt a növendékekben. Már a népiskolákban is megkivánja, hogy tanítsák a különböző mesterségek alapjait. A gyermek csakis úgy tud helyesen pályát választani, ha már előzőleg fogalma van különböző iparágak lényegéről, és irántuk hajlamai megnyilvánulhatnak. „Tanulják meg a mesterségek legfőbb, legáltalánosabb fogásait, ha csak azért is, hogy ne tanúsítsanak teljes tájékozatlanságot mindabban, ami az emberi munkálatok során történik — vagy esetleg azért, hogy könnyebben nyilvánuljon meg az, hogy mi felé is vonzódik kinek-kinek a természetes hajlama.“²⁹ Ez a gondolat is bizonyára a cseh testvérek hagyományos életmódjából fakad. Ők ugyanis sokra becsülték a tevékenységet, s maguk is iparos emberek voltak. Ehhez járultak külföldi bolyongásai közben szerzett tapasztalatai: látta a fejlettebb, nyugati iparosodást, pl. a fejlett holland manufaktúra ipar fölényét, nagyszerű vívmányait.

Komensky a gondolat, a beszéd és cselekvés hármasságát hangsúlyozza pedagógiai munkáiban. Így pl. „De Latio a Tiberi ad Bodrogum transferendo“ című tervezetében írja, hogy „...arra fogják tanítani Latium valamennyi polgárát, hogy mindent bölcsen gondoljanak el, beszéljenek, cselekedjenek“.³⁰ *Gentis Felicitas*-ában szomorúan panaszolja, hogy kevés magyar tanul kézművességet, főleg a finomabbak:

éreművesség, papírkészítés, a festészet, nyomdászai; finomabb lakatosság, üvegesség ismeretlenek. Tankönyveiben is helyet biztosít az egyes iparágak ismertetésének. Az Orbis Pictus érdekes kortörténeti bizonyíték ebből a szempontból is: a manufaktúrák és iparágak akkori állapotát festi. Szól a bányászatról, malomiparról, a sörfőzésről, lencsözésről, szövés-fonásról, ismerteti a mészáros, szabó, varga, ács, kőműves, kovács, esztergályos, fazekas, borbély, kádár, kötélgyártó, nyomdász, könyvkötő stb. munkáját.

A *Genitis Felicitas* című munkájában hangoztatja: „A polgári átalakulás egyik biztosítéka az ipar fejlesztése.” Ehhez tudás kell. „Ne csak földműveléssel és szőlőtermesztéssel foglalkozzék minden honfitársam, hanem az ipar minden fájával, kereskedelemmel stb., hogy szellemüket minden irányban képezzék, és lehetőségükkel minden más foglalkozási ágat kifejlesszenek, és hirt, nevet szerezzenek nálunk mindannak, ami most még elhanyagolt állapotban van, az építkezés, ruházat és az élet minden alkotása tekintetében.” Kétségtelen, hogy ehhez a reáliák és a technika oktatása szükséges. Ha megtekintjük tankönyveit, elsősorban az *Orbis Pictus*-t, láthatjuk, hogy következetesen meg is valósította elgondolásait tankönyvein keresztül. A fizikai, optikai eszközök csakúgy megtalálhatók ebben a pompás könyvben, mint a biológiai alapfogalmak, természeti ismeretek s a közélet rendje.

Különösen nagy jelentőséget tulajdonít Komensky a technikának azért is, mert segítségével a műveltség, tudás a nemzet életén belüli és egyben valamennyi nép között elterjedhet. Az *Orbis Pictus* 187. lapján még leírja, hogy a régiek miként írtak: „A régiek írnak vala viaszos táblákra rézbücsinált íróvesszővel, melynek hegyével megíratnak vala a betűk, a lapjával pedig ismét kitéröltetének. Azután írják vala a betűket vékony náddal.” Komensky pedig a már „haladottabb” — lúdbollat propagálja. Rögtön utána a papírcskészítés technikáját közli, és szemlélteti a könyvnyomtatást, a könyvkötést, a könyv készítését, melyek a műveltség elsajátításának és elterjedésének technikai előfeltételét adják meg. Nem véletlen, hogy ezután következik az iskola is, amely éppúgy a tanítás műhelye, s technikája a módszer, mint ahogyan a nyomda technikailag egyforma betűjű könyveket hoz létre.²¹

Technikai felfogásmódjához kapcsolódik az az ismeretanyag, melyet az *Orbis Pictus*-on keresztül a politechnikai oktatás csírájának nevezhetünk. Megismerteti növendékeit a malomipar, a mészáros, a pék, a szakács, a sörfőző, a lenművelő, takács, szabó, varga, ács, kőműves, bányász, kovács, asztalos és esztergályos, fazekas, borbély, órás, kádár, kötél- és szíjgyártó, szekeres, nyomdász, papírkészítő, könyvkötő, kereskedő munkájával.

A panszofisztikus iskola tervezetében kifejti, hogy igen sok iparágat meg kell ismerni a növendékeknek, hogy választani tudjanak, melyikben tökéletesítik magukat.

A tudomány és művészet képviselői közül bemutatja az *Orbis Pictus* az orvos, patikus, író munkáját. A pulzus megtapintása, anatómiai ismereteken nyugvó gyógyítás mellett, sajátos ellentmondásként megtalálható nála a ráolvasásban való hiedelem is. „Az ételben-italban való rendtartás és az imádság a legjobb orvosság.” — állapítja meg végül.²²

A művészetek terén „a komédiás játék”, drámai és vígjátéki vonatkozásai mellett a bohóckodás és szemfényvesztés, cirkuszi mutatványok éppúgy megtalálhatók.

VI.

Komensky demokratikus nézőpontja szembenáll a Habsburg főurak nemzet és népelnyomó politikájával és a dogmatikus katolikus egyházi felfogásmóddal. Világnézete korának megfelelően sajátos ellentmondásokkal telített. A leghaladóbb, legmerészebb és legforradalmibb gondolatok keverednek benne elavult, naív, ősi nézetekkel. Ez nem csodálatos. A kibontakozó polgárság elég gazdasági erőt és forradalmi lendületet érez magában ahhoz, hogy lefeszítse testéről a rozsdás bilincseket. A nyugati országokban, Angliában, Hollandiában, Svédországban gyorsabb ütemben halad a tőkés gazdasági rend kialakulása: a polgárosodás szélesebb alpra támaszkodik. Így pl. Angliában már a XVI—XVII. század folyamán kifejlődtek és megerősödtek a kapitalista viszonyok, magának a feudális rendszernek a kebelén belül így lett a feudalizmus a továbbfejlődés akadályja. A fejlődés egyenetlen és

egyres országokban lassúbb, másutt a kedvezőbb körülmények folytán gyorsabb. Kétségtelen azonban az, hogy a feudalizmus méhében új gazdasági és társadalmi rend vajúdása figyelhető meg.

Ebben az ellentmondásokkal telített légkörben nemcsak az alap, hanem a felépítmény, a társadalmi tudat különböző formái, az intézmények, a gondolatok is telítve vannak ellentmondásokkal. Ezeket tükrözi Komensky világnézete is.

Társadalmi berendezkedés szempontjából természetesnek veszi a feudális hierarchiát. „A gazdának (úrnak) vannak szolgálói; a gazdasszonynak szolgálóleányi. Amazok meghadják (megparancsolják) ezeknek a munkát, és felosztják a dolgot, melyet ezeknek véghez kell vinni (meg kell cselekedni) zúgolódás és károsítás nélkül; az mellyért adatik nekik a jutalom (fizetés) és az eledel.”³³ Hasonlóképpen „a királyi fölség” a szolgálatában álló katonaság, nemesség éppúgy természetesnek látszik Komensky előtt, mint a kizsákmányolt jobbágyosság, szerinte ez isteni rendelés folytán van így. Mély humanizmusára vall azonban, hogy emberséges bánásmódot követel, egyenlő elbírálást a jogszolgáltatásnál és egyenlő jogot a művelődéshez. „Senkit meg ne fozsanak, ne sértsenek meg, kinek-kinek az övé meglegyen.”³⁴

A szegényeken való segítés társadalmi módjára nem is gondol, az elnyomók jószívűségére hivatkozik, és a megoldás egyik módja szerinte a gazdagok adakozása. „Az adakozás módot tart a gazdaság körül, melyet emberül keres, hogy legyen neki mit adjon a szűkölködőknek. Ezeket megruházza, táplálja és megajándékozza vig orcával és szárnyas (gyors) kézzel.”³⁵

Erdekes, hogy Komensky egész életét a nép felszabadításában töltötte el, de a társadalmi osztálykülönbség igazságtalanságának megszüntetését csak utópisztikus, vallásos elképzelések formájában tudta elgondolni.

Erkölcsi felfogásmódja szerint az élet útján az okosság, a szorgalmasság, mértékletesség, bátorság, békecséges türés, emberség, igazságosság és adakozás jótéteményeit kell megvalósítani. A házasság, a család, vendégség, biráskodás, temetés és játékok betekintést nyújtanak számunkra a kialakuló polgári életmód sajátos ellentmondásokkal telített levegőjébe. Ennek az útnak a végén az istentisztelet és vallások leírása jelenti a zárórészt.

VII.

Módszertani szempontból az Orbis Pictus-szal Komenskynek az volt a célja, hogy a kritikus gondolkodáson alapuló tudást csepegtesse bele az ifjú elmékbe. „Az tudatlanság ellen való orvosság a tudomány, melyet az iskolákban kell az elmékbe beleönteni, de oly formán, hogy az igaz, tökéletes, világos és derék tudomány legyen.”³⁶ Az igaz tudomány szerinte azt jelenti, hogy az élet számára hasznos tudomány legyen: A tökéletesről azt mondja, hogy tanuljanak meg okosodni, cselekedni és szólni; tehát a beszéd, gondolkodás és cselekvés egységét vallja. A világos számára azt jelenti, hogy mindent érzékszerveik elé állítva megértsenek a növéndékek. „... hogy a mi érzékenységeinkkel megfogható dolgok, az érzékenységeknek igazán éleikbe adattassanak, hogy az ember megérthesse azokat.”³⁷

Komenskynél a szemlélet mint módszertani alapelv nem öncélú, nem áll meg a tárgyak egyszerű megismerésénél. A szemléletesség elvében benne van

- a) az érzékszervek biztonsága és a megismerés lehetőségének gondolata,
- b) a közvetlen tapasztalat jelentősége,
- c) az elsődleges szemléleten túlmenő gondolkodás jelentősége.

d) Az emberi pszichikumnak rugalmas, aktív szerepét nem ismeri fel, mint ahogyan nem is ismerheti ebben az időben. Szerinte a külvilág képe az agyban tükröződik, ez a tükörkép azonban teljesen passzív „lenyomata” a külső világnak. Ennélfogva az emberi értelemnek a befogadás mozzanatát domborítja ki, és hangsúlyozza, hogy ez a kép a való világnak hiteles képmása. „Helyesen hasonlítjuk agyunkat, gondolataink műhelyét viaszhoz — írja Komensky —, amelyre vagy pecsétet nyomnak, vagy kis alakokat mintáznak belőle. Amint ugyanis a viasz hozzásimul minden formához, eltűri, hogy tetszés szerinti módon alakítsák és mintázzák, hasonlóképpen az agyvelő is befogadván minden dolog képmását, mindent magábazár, amit a világegyetem tartalmaz. Ez egyszersmint finom módon azt is jelenti, mi a

gondolkodás és a tudományunk lényege. Mindazt, amit látásom, hallásom, tapintásom érint, olyan számomra, mint a lenyomat, amely által a dolgok képe az agyba vésődik be: mégpedig oly mértékben, hogyha elmozdul is a tárgy a szem, a fül, kéz elől, annak képzeete már visszamaradt számomra, és vissza is kell, hogy maradjon, hacsak a hanyag figyelem erőtlen benyomást nem alakított ki.³⁹

Az emberi agy befogadóképessége Komensky szerint határtalan. Ez a felfogásmód kétségtelen a polgári átalakulás korának büszke megállapítása. A tudomány elő új utak járulnak, és az emberi értelem fel tudja dolgozni ezeket az új ismereteket. „Éljen bár az ember ezer esztendeig, és ezen idő alatt folyton gyarapítsa ismereteit, és egyiket a másikból értse meg, még mindig lesz hely új benyomások felvételére. Oly mérhetetlen befogadóképességű az emberi értelem, hogy feneketlen mélység gyanánt tűnik fel a megismerés téréen.”⁴⁰ A középkori tudomány misztikus távlatokban mozog, a szabad kutatás, vizsgálódás szöges ellentétben állott a biblikus világképet hirdető egyházi világnézettel. A merészen gondolkodókat inkvizíció elé állították, és a vajúdo kor máglyahalálra ítélte Giordano Brunót, ahogyan egyházi törvényszék elé állították Galileit, mert azt merete állítani, hogy mozog a föld. Ez volt a sorsa Kopernicusnak és minden haladó kutatónak, gondolkodónak. A természet és társadalom törvényszerűségeinek vizsgálata, a fejlődés, haladás dialektikus útját tárja fel, és ezek a gondolatok forradalmasítják a változhatatlan hierarchikus rendben megmerevedett gondolkodást. Hada üzen ez a dogmáknak, s a vélemények csalahatalmsága helyébe a kutató értelem merész igazságait állítja. Szinte himnikus bizonyágtételt tesz erről Komensky. „A szellemnek sem égben, sem azonkívül nem lehet határt szabni, az égek egén túlra hág fel, és a mélységek mélységére száll alá, és ha még ezerszer-messzebb lennének, mint ahogy vannak, hihetetlen sebességgel mégis áthatolna rajtuk.”⁴⁰ Az emberi értelem az érzékszerveken, a „lélek kapuin” keresztül mindent megismerhet, és megnyithatja a természet titkait. „... az ész, mozgékonyaságával eget és földet beszáguldvá, értelmével leigáz mindent, itélő, tehetségével megkülönböztet mindent, emlékezetének tárházában elrejt mindent!” — írja „a lelki tehetségek kiműveléséről” szóló beszédében. Ez határozottan materialista világnézetre mutat, harcos szembeállást jelent a skolasztika agnoszticizmusával szemben, amely azt vallja, hogy a világ törvényszerűségeit ember ne kutassa, ehhez csak magasabb szellem fér hozzá. Komensky sajátos ellentmondásképpen felismeri a természetnek ezen isteni eredetét, de ugyanakkor a természettudomány fegyverével tör föltáráására, és vallja, hogy „... semmi olyat nem rejt magában a világ, amit az érzékeléssel és értelemmel rendelkező ember fel ne foghatna.”⁴¹

b) A skolasztikával való szembenállás éles formában mutatkozik meg Komenskynél a közvetlen tapasztalat jelentőségének hangsúlyozása során. A skolasztika teljesen a materiális képzés egyoldalúságát valóította meg iskoláiban. Egyáltalán nem vették figyelembe a gyermek felfogóképességét, életkorával, érdeklődésével járó sajátosságait. Felnevelteknek való, s többnyire elvont szövegeket elméztettek be velük, s az iskola — ahogyan Komensky írja — valóságos kínzókamra, az ott eltöltött idő pedig haszontalan időtöltés volt, melyre siralmas visszaemlékezni.

Komensky a Didactica Magna-ban és egyéb munkáiban az értelem, gondolkodás, okság, az anyag megértése, az értelmi erők fejlesztése mellett foglal állást. Erdekes megjegyeznünk, hogy a didaktikai materializmus és didaktikai formalizmus schylláját és charibdisét egyaránt kerüli, midőn hangsúlyozza, hogy az alapvető ismeretek gondolkodás útján való elsajátítása a gyermek tájékozottságának növeléséhez vezet, de egyúttal fejleszti értelmi erőit, figyelmét, gondolkodását stb.

Komensky a dogmatikus módszereket és a dogmatikus anyagot egyaránt lényegében veti el. Világnézetének kettősége azonban nem engedi meg, hogy elszakadjon a skolasztikus metafizika theista bizonyítékaitól, a Bibliára való hivatkozástól. A természetesség elvének alkalmazása mellett a kinyilatkoztatási igazság egyaránt járható út volt nála. Mégis elveti a predestinációt a gyermek jövőjét illetőleg, s az eredendő bűn helyett tabula rasat hirdet nem csupán didaktikájában, hanem erkölcs-tanában is. A skolasztika módszereivel tehát anyagát is elvetette — a maga módján. Humánus iskolai eljárás módja a pálcák és agyonnyomorítás idején a skolasztikus iskolával szemben valóságos forradalom volt.

Komensky szinte minden munkájával tudatosan Bacon követőjének és csodálójának vallja magát, noha éppen vallásos felfogásmódja gátolja abban, hogy a módszereken kívül világnézeti szempontból is következetesen végigvezesse ezeket az el-

veket. Úgy tekint rá, mint „egy születő korszak legfénylőbb hajnalcsillagára”.⁴² Később azt írja róla, hogy Campanellával egyetemben ők azok, akik a filozófia „Augias-istállóját rendbehozhatják”.⁴³ A Pansophiae Prodromus 38. pontjában úgy nyilatkozik a Novum Organumról, hogy „ebben a csodálatos Organumban Verulami a dolgok természetének beható kutatására halhatatlan módszert fedezett fel”. Nyilván az indukciós módszerre gondol itt és a természet érzéki megismerésének megbízhatóságára. Az érzékszervi megismerés hangoztatása Komensky didaktikai nézeteinek sarkalatos pontja. Innen fakad a szemléletesség elve, ebből érthetjük meg, miért tulajdonít oly nagy jelentőséget az érzékszervek ápolásának és fejlesztésének, általában miért állítja középpontba a természet reális megismerését. Bacon bölcselete Ratichius és Alsted, a hernborni egyetem légköre Komenskyt elindította és megerősítette materialisztikus nézeteiben. Ez a felfogásmódja forradalmasította egész didaktikai felfogásmódját, mert egyenesen, nyíltan ellenszegült az ósdi skolasztikus, verbalisztikus tanítási eljárásokkal. Bacon filozófiai tereit — mint általában minden filozófiai tételt, akár saját magától, akár más tudóstól származék is az — Komensky bámulatos gyakorlati érzékeléssel azonnal pedagógiai sűrűre vetíti át. Hatalmas újítás a tudósok régi, halott tételeinek a tekintély alapján történő kritikátlan átvételével szemben az autopszia és az autopraxis: a természet közvetlen megfigyelése, kísérletek végzése, a dolgok közvetlen megéltése. Az érzéki megismerésről így ír: „Szükséges, hogy a megismerés mindig az érzékszervekből induljon ki, semmi sincs ugyanis az értelemben, ami nem volt meg előbb az érzékekben.” Mi más ez, mint hogy a tanítás ne a dolgok szóbeli elbeszélésével vegye kezdetét, hanem a reális megfigyeléssel. És végül, miután megmutattuk a dolgot, jöhet a bővebb magyarázat.⁴⁴ Látjuk, hogy a sorrenden is változtat. Idáig, ha alkalmazták is a megfigyelt példákat, ezek a — jól-rosszul megértett — elvont magyarázat után következtek: a meglévő, merev tételekhez kerestek bizonyító példát. Komensky módszere az eleven példákban indul ki, s a végén leszűri a tapasztalatok összeségéből az általános tételt, a magyarázattal. Komensky szerint a tudományok elsajátításához négy előfeltétel szükséges: 1. tiszta látásmód, 2. a tárgyak szemlélete, 3. figyelem, 4. a jó módszer. Ismereteink azonban csak akkor lehetnek megbízhatók, ha a szemléletesség elvét követjük, és a tárgyakat világosan állítjuk az érzékek elé, előbb a maguk egészében, utóbb pedig részleteikben. „A tudomány igazsága és biztonsága csakis az érzékek tanuságán nyugszik”.⁴⁵

c) Korántsem szabad azonban azt gondolnunk, hogy Komensky megtapad az érzékszervi megismerésnél. Az érzékelés elsődleges megismerési forrás nála, mely azonban általánosítások, absztrakt következtetések irányában halad. „Sensus sunt fenestrae, ratio speculum, revelatio est amintubus, per quem res extra sensuum et rationis spaeam positae alicuius narratione notescunt”.⁴⁶ Az analízis és szintézis egységét hirdeti „Az igazi módszer dicsérete” című írásában is. Szerinte az egységes módszer lesz a „synkrisis azon fátylaja, amely világosítja a tanulók egész sokaságát és különféleségét, hogy az, aki egyet ért, egyszerűre sok más hasonlót és nem hasonlót, különbözöt és ellentéteset is érteni fog”.⁴⁷ Így megértés, ítéletek, logikai összefüggések feltárására törekszik, indukciót és dedukciót, egységes „szinkritikus” módszerbe egyesíti. Még Bacon is azért kritizálja, mert az egyoldalú indukciót hiányosnak tartja.⁴⁸

Komensky elítéli a dogmatikus tanítási módszert, és vele szembeállítja a gondolkodásra nevelés igényét. A csupán spekulatív ismeretszerzésre alapozó silasztikus tanítási módszerrel szemben hangsúlyozza, hogy a természetet kell megismernünk, érzékszerveinkre kell támaszkodnunk, és ezen tapasztalatunkból kiindulva alkothatunk magunknak helyes fogalmakat, ítéleteket, következtetéseket újabb és újabb tételekre. Erdekes ellentmondások mutatkoznak ezen a téren Komenskyknál. A dogmatizmussal szemben a szabad vizsgálódás és gondolkodás úttörője, s az értelmi megismerés jelentőségét hangsúlyozza. Ugyanakkor azonban mereven méri meg magát a mechanikus módszerhez és naívvul bízik ennek csálhatatlanságában, mindenható sikerében.

Tulajdonképpen az Orbis Pictus képes kiadása a Januárjának, egyszerűbb kifejezési formában, grammatika és elemző szótár nélkül, egyszerű szójegyzékkel. Eddigi tankönyveivel elégedetlen volt, mert alapvető didaktikai elveit, mint amilyen a szemléletesség, a tanulók öntevékenysége s a gyakorlati alkalmazás elve, nem tudta megvalósítani. Már a Vestibulum sárospataki kiadása 1652-es előszavában írta: „Képekkel szándékoztam ékesíteni ezen vestibularis könyvet, amelyek a dolgok való élet-

beli alakját tükrözik — törekvésem nem sikerült, bár már beiekezdünk, mivel e helyütt hiányzanak ügyes mesterek.”⁴⁹

A tanítás eredményességének előfeltétele a biztos, jó módszer. Ez biztosítja, hogy bárki alkalmas a tanítói hivatásra, ha elsajátítja a hozzávezető utat. „Csak kövesse hát mindenki a kijelölt ösvényt, eltévedni nem lehet” — írja sárospataki búcsúbeszédében. Ez az elv a spontaneitással szemben tehát hangsúlyozza, hogy a tanítás mesterség, és alapvető technikai fogásait tudományos pontossággal fel lehet tárni, meg lehet ismerni.

VIII.

Komensky világosan látta, hogy céljai megvalósításának érdekében 1. jó könyvre, 2. hű tanítóra, 3. könnyű, kellemes és biztos módszerre van szükség. Ennek érdekében szerinte három könyvből meríthetünk: a világ, az emberi értelem, szellem és a törvény könyvéből. Három szemünk van hozzá: 1. az érzékek, 2. az ész és 3. a hit, és mindezeket segíti a kéz és a nyelv. Az Orbis Pictus bevezetésében a sapere, agere, loqui hármas kifejezést használja, melynek rövidítése (SAL) a dolgok sóját jelenti (tudás, cselekvés, beszéd együttesen).

Ha megvizsgáljuk az Orbis Pictust, azt találjuk, hogy szemléltető ábráival, szövegre utaló számozásával és a gyermeklélektani szempontok figyelembe vételével terveit valóra váltotta. Az Orbis Pictus példája lett az anyanyelvi és idegennyelvi oktatásnak korunkig.

Az Orbis Pictus a nemzeti nyelvek megjelenésének, jelentőségük hangoztatásának is ékes tanúbizonysága. Komensky a latin nyelv fontosságát hangoztatja, s ebben nincs semmi meglepő. A középkorban a latin a tudomány, sőt — például Magyarországon — az államigazgatás nyelve volt. Ugyanakkor azonban az Orbis Pictus modern nyelvekre, így anyanyelvre (csehre, magyarra, németre) fordítja a latint, s az anyanyelv megismerésének jelentőségét többször hangoztatja. Az Orbis Pictus némelyik kiadása három-, sőt négynyelvű. Eppen ezért az anyanyelvi oktatás mellett az élő idegennyelvek oktatása terén is jelentős állomás az Orbis Pictus.

A nyelvoktatásnál még összehasonlító megjegyzéseket is tesz a nyelv történetére vonatkozólag.⁵⁰

Az Orbis Pictus példát mutatott a nyelvoktatás új módszerére, a szemléltető oktatás alkalmazására a természetrajzban, földrajzban, embertanban, technikában egyaránt. A sport terén egészen új úton halad. Néprajzi vonatkozású, kortörténeti, iparfejlődési, általában szociológiai, de nyelvtörténeti szempontból is ki nem aknázott kincses tárat jelent.⁵¹

IX.

Az Orbis Pictus elterjedése alig követhető nyomon. Nem is célok ezen tanulmányban, hogy sok-sok nyelvű és formájú kiadásait felsoroljam. E tankönyv értéke összefoglalóan:

a) Kultúrtörténeti. Ebből a könyvből szereztek évtizedeken keresztül Európa, de Ázsia és Amerika gyermekei az első tárgyi és nyelvi ismereteket.

b) Ezek a képek a gyermekeknek a képeskönyvhöz fűződő gyermekkori élményt jelentettek.

c) Ez a könyv először vette figyelembe a gyermeki fejlődés, értelem, fogalomkör eltérő sajátosságait a felnőttekétől, az ezen a téren megmutató hibák ellenére.

d) Ez a könyv harcot üzent a skolasztikának, mert természettudományi anyagával, érzelmi elé hozott szemléltetési igényével, a gyermektől megkívánt kutatási igényével eltörölte annak dogmatikus bilincseit.

e) Az Orbis Pictus volt a modern értelemben vett osztályfoglalkoztatáshoz szükséges első képes tankönyv, amely a tanítót és a növendéket magvarzati és házi feladat formájában szervezett órai foglalkozás keretében kapcsolta össze.

f) Az írás és olvasás tanításában valóságos forradalmi lépés volt, midőn az Orbis Pictus hangoztatási eljárását használt.

g) Az oktatási anyag és nevelési cél összekapcsolódása, az általános műveltség igénye itt lép fel elsőnek.

h) Az Orbis Pictus a feltörő polgárság kulturális igényét fejezi ki politechnikai oktatást célzó anyagával, s kiterjedt, enciklopédikus és a fizikai, ipari, technikai,

kereskedelmi ismeretek nyújtásával a „polgár” nevelését készítette elő, társadalmi igényeknek megfelelő, praktikus és mégis gyermekre szabott ismereteket nyújtott.

Ha most kezünkbe vesszük az Orbis Pictust, bámulatba ejt bennünket szerzőjének sokoldalú ismerete, tájékozottsága. Alig boncoltunk, máris az agy feltárását mutatja be merészen és hűen. Növényrendszertani és állatrendszertani ismeretei sok szempontból megelőzik korát, s még mai szemmel tekintve is csak alig-alig tűnik fel néhány naiv hiedelme. Fizikai, technikai tudása filozófiai mélységgel és bátorsággal, határtalan hazaszeretettel párosult. Az anyanyelvi és idegen nyelvi oktatás összehasonlító szótár formájában tárul elénk a latin mellett. Számokkal ellátott ábrái és szövegei a direkt nyelvtanításnak első nyomait mutatják.

Valóban elmondhatjuk, hogy Komensky Amos János Orbis Pictusa nagyjelentőségű felfedezés, tudatos gondolkodó-nevelő évszázadokra szóló útjása. A neveléstörténet kevés ember nevével tud korszakot megjelölni. Komensky Amos János a népek nevelője, nemzetek kultúrájának segítőtje, alkotó bölcselkedő, demokratikus népvezető, hűséges hazafi, humanista, újító pedagógus volt. Nagy volt mint gondolkodó, tudós, pedagógus, de amellett igaz, becsületes ember maradt mindvégig, hűséges népéhez, s önmaga nemes eszméihez.

Az Orbis Pictus egyedül is világhírűvé tette volna nevét, pedig az Orbis Pictus — mint a bevezetőben írtam — egy sáv munkájában, mindenestre csillogó, világító betűkkel, soha el nem múló anyagból készült papíron nagyszerű tanításokkal.

GERÉB GYÖRGY

JEGYZET

¹ L. Bán Imre: Comenius és a magyar irodalom. Irodalomtörténet, 1950. 103—115. lap.

² Goethe: Aus meinem Leben. Wahrheit und Wichtigung, I. r. I. f.

³ Herder: Sämtliche Werke. XIII. Brief.

⁴ Leibnitz: Werke, Perz kiad. IV. köt. 270. lapon „In Johannem Amosum Comenium“ c. elégiájában.
⁵ „Vajha látnám, hogy az én pataki iskolám legalább távozásom után úgy felvirágzik, hogy azt örömmőnnék és koronámnak nevezhehném!” (Búcsúbeszédéből.)

⁶ V. ö. Geréb György: Komensky, a haladó polgárság nagy pedagógusa. Akadémiai Kiadó, 1953. 3. skv. lapok.

⁷ A nemzet szerencséje. Ford. Orbán Gábor, Magyar Figyelő, Bratislava, Pozsony, 1936.

⁸ V. ö. Kovács Endre: Magyar-csehi történelmi kapcsolatok. 1952.

⁹ Bakos József: A magyar Komensky-irodalom, Bp., 1952.

¹⁰ Először 1643-ban kereste fel Komenskyt Elbingben: Veresegyházi Szentyel János Erdély fejedelmének meghívó levelével: Akkor nem vállalta el a meghívást, de később azt remélte, hogy a Rákócziak Habsburg-ellenes politikát folytatnak, és Európa népeit, köztük a cseh népet is felszabadítják. 1650. május 12—13-án érkezett Sárospatakra, s 1654. június 2-án tartotta búcsúbeszédét. Egész idő alatt pedagógiai működése mellett politikai befolyást is gyakorolt a haladás irányában a fejedelemség politikájára. Midőn Zsigmond herceg 1651. május 14-én feleségül vette Frigyes pfalzi választófejedelmé leányát, Henriettát, megírta „Sermo secretus Nathanis ad Davidem“ c. művét. Ebben képletes formában szólítja fel Zsigmondot, hogy forduljon szembe a Habsburgokkal és a törökkel, mert ezzel népet és Európa valamennyi népét felszabadítja. „Acélozd meg szívedet gyenge testedben, s lépj merészen arra az útra, amelyet sorsod rendelt számodra” — írja. Érthető, hogy mennyire lelőtte őt Zsigmond halála, hiszen ő a felszabadulás reményét vitte magával a sírba. „Nem csupán a mi meggyőződésünk volt, hanem együtt tápláltuk az édes reménységet számtalan külföldivel, szomszédal és távol élő néppel, hogy ő nagy dolgokra született, és rendeltetett a végzettől a népek üdvösségére, így ez a csapás is nem csupán minket sújtott, hanem velünk együtt számtalan: ajkon fakad a panasz.” (Novák J. Archiv pro badáni o živote a spisech, J. A. Kcmenského 31—32.) V. ö. még J. Kvačala: Comenius der Erzieher. Leipzig, 1914. 68—70. l. s Rácz Lajos: Comenius Sárospatakon. Magyar Tudományos Akadémia, 1931. 50—64. l.

¹¹ O. Chlup: Mindenek elrendelésével az emberiség egységéhez, Panorthosia, Praha, 1850. c. munkájához.

¹² Gentis Felicitas c. művéből.

¹³ Geréb György: Komensky Amos János a magyar kulturális fejlődés előfeltételeiről. Tisztafaj. 1953. 5. cld. V. ö. még Comenius De cultura Tingemiorum c. bevezető beszédét. Primitiae laborum scholasticorum in illustri Patakin Gymnasio (Sárospatak, 1652.)

¹⁴ Vlasnáprava (Panorthosia) 1950. Orbis — Praha, 5. l.

¹⁵ Joh. Amos Comenii Orbis Sensualium Pictus trilinguis, s. b. 1708-as kiadást tekintettem alapnak, az idézett számok erre vonatkoznak és az OP rövidítés. Természetesen egyéb kiadások, elsősorban a V. S. összevetésével dolgoztam.

¹⁶ Igyekszem összevetni a Schoa Pansophica, hoc est Universalis Saphientiae Officina, ab annis aliquot ubi-ubi gentium erigi optata c. tervvel egyes célkitűzéseit az Orbis Pictus-ban megmutató, megvalósulási formával.

¹⁷ Comenius Nagy Oktatástana. Ford., bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Geréb György. Akadémiai Kiadó, 1953. 194. l.

- ¹⁸ A. A. Krasznovszkij: Ján. Ámos. Komenszkij. Moszkva. 1953. 51. l.
- ¹⁹ Ugyanez a hiányosság megmutatkozik Komensky enciklopédikus jellegű tudományos munkájában is. A számlálás mechanikus elemeit számolásnak nem nevezhetjük. (CI. fejezet és az CXXXIV. fejezetben a kockajáték kapcsán.)
- ²⁰ K. D. Usinszkij: Szobranijje szocsinyenyü Moszkva — Leningrád. 1930. a RSZTSZR Pedagógiai Akadémiájának kiadása. 10. kötet, 434. l. (oroszul).
- ²¹ OP. id. kiadás 28—29. l. Követ el néha hibákat pl. a barázdabillegetőt a vízi madarak közé teszi, a sárkányt szárnyas kígyónak tartja, mely „megöl lehetetlenné”. (51., 63. l.) Ismerte Copernicus és Galilei tanait, mégis az ég leírásánál elavult tanokat hirdet stb.
- ²² Orbis Pictus XLII. f. 88. l.
- ²³ Orbis Pictus XLII. f. 87. l.
- ²⁴ Orbis Pictus I. f. 7. l.
- ²⁵ Siklóssy László: A magyar sport ezer éve. 170. l.
- ²⁶ Comenius: Anyaiskola. Ford. Petrich Bé. a. Budapest. 1929. 40. l.
- ²⁷ Materia vera est omnium mater... Physicae Synopsis 236. l.
- ²⁸ V. ö. O. Pavlik: Komenskyvel a szocialista iskola építéséért. Pedagógika. 1951. 7—8. sz.
- ²⁹ Nagy Oktatástan XXIX. 6. id. kiadás. 356. l.
- ³⁰ Opera Didactica omnia. III. p. 59.
- ³¹ V. ö. a Nagy Oktatástan 32. fejj., 5. 373. l. „Ez az oka annak, hogy a didaktika ezen új módszerét igen találóan nevezhetjük — nyomdai szakkifejezésre utalva — didachographiának.”
- ³² O. P. CXXVIII. f. 265. l.
- ³³ OP. 251. l.
- ³⁴ OP. 241. l.
- ³⁵ OP. 242. l.
- ³⁶ OP. id. kiadás 1. l.
- ³⁷ Uo. 2. l.
- ³⁸ NO. V. f. 10. p. Id. kiadás. 175. l.
- ³⁹ NO. V. f. 4. p. Id. kiadás. 172. l.
- ⁴⁰ Uo.
- ⁴¹ Uo. V. f. 6. p.
- ⁴² Physicae Synopsis. V. S. I. k. 155. l.
- ⁴³ Veskeré Spisy J. A. Komenského I. k. 165. 355. l.
- ⁴⁴ NO. XX. f. 7. p.
- ⁴⁵ Uo. 8. p.
- ⁴⁶ ODO I. 69.
- ⁴⁷ Az igaz módszer dicsérete c. munkájából.
- ⁴⁸ V. ö. ODO I. 432. l. és ODO III. 46. l.
- ⁴⁹ Az OP rajzainak jelentős részét egyébként maga Komensky készítette, csak a fanevészek hiányoztak.
- ⁵⁰ Így pl. ő utal először a magyar és finn nyelv egy közös sajátosságára. (V. ö. Vértés O. András megállapítását. Nyelvtudományi Közlemények. 1952. évi kötete.)
- ⁵¹ Jelen tanulmány szerzője szóban és írásban többször hangoztatta, milyen jelentősége lenne az Orbis Pictus kritikai kiadásának, és megindította ezirányú munkálatait: mindezek azonban a körülmények nem tették lehetővé a munka megjelenését. (Legutóbb az Akadémia Pedagógiai Főbizottságának vitáján felszólalásomban. L. Pedagógiai Szemle 1954. 4—5. sz. 429. l.) Fenti vonatkozásokat, melyeket csak jelölni tudtam, a kritikai kiadás bevezető tanulmányaiban szeretném kifejteni.